

УДК 371.13

Любов Прокопів

**МАЛОКОМПЛЕКТНА ШКОЛА УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.):
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті проаналізований історіографічний аспект сільської малокомплектної школи, джерельну базу умовно розподілено на три групи: перша- теоретико-методологічні праці з питань розвитку шкільної освіти у тому числі й малокомплектної школи досліджуваного періоду, друга, доробки науковців з проблем існування та діяльності малокомплектної школи України досліджуваного періоду, третя – праці, у тому числі архівні та статистичні матеріали, що безпосередньо стосуються навчально-виховної роботи у малокомплектній школі України. Акцентовано увагу на специфіці кожної з цих груп.

Ключові слова: історіографія, малокомплектна школа, сільська школа, джерельна база, група джерел.

В статье проанализирован историографический аспект сельской малокомплектной школы, историографическую базу, которая условно разделена на три группы: первая – теоретико-методологические работы по вопросам развития школьного образования в том числе и малокомплектной школы исследуемого периода, вторая исследования по проблемам существования и деятельности малокомплектной школы Украины исследуемого периода, третья – исследования, в том числе архивные и статистические материалы, непосредственно касающиеся учебно-воспитательной работы в малокомплектной школе Украины. Акцентировано внимание на специфике каждой из этих групп.

Ключевые слова: историография, малокомплектная школа, сельская школа, база источников, группа источников.

This article is about the historiography of ungraded rural schools. All scientific base divided into three groups: 1- theoretical and methodological work on the development of school education including ungraded school study period, researchers, 2 – study of the problems of existence and Ukraine ungraded school study period, the third group is the labor, archives and statistical material relating to educational work in school ungraded Ukraine. The author focuses on the specifics of each of these groups.

Key words: historiography, ungraded school, rural school, source base, a group of sources.

Аналіз історіографічних досліджень діяльності малокомплектної школи України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) ми проводимо, починаючи з нижньої межі нашої роботи (50-х рр. ХХ ст.). Верхню межу

окреслимо як початок ХНІ ст. у зв'язку із зміною підходів до розуміння поняття «малокомплектна школа». Історіографічна база буде нами проаналізована в історичному, соціокультурному та педагогічному аспектах.

Дослідження діяльності сільських малокомплектних шкіл України цікаві для нас у зв'язку з появою інноваційних систем і збереженням традиційних технологій навчання та виховання молоді в умовах зменшення чисельності учнівської молоді. Основні проблеми розвитку сільської малокомплектної школи, зокрема підготовки студентів до організації самостійної роботи учнів, розглядають О. Біда, Л. Прокопенко, Н. Побірченко та ін. [4, с. 105–108]; специфіку проведення навчально-виховної роботи у такій школі вивчали Н. Присяжнюк, О. Савченко) [27, с. 125–129], соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні досліджувала Г. Іванюк та ін. [10].

В основі аналізу джерельної бази лежать підходи до періодизації педагогічної думки та напрацювання історіографічних джерел Н. Гупан [8], О. Сухомлинської [32], особливості формування джерельної бази історико-педагогічних досліджень О. Адаменко [1], С. Т. Золотухіної [9], діяльності школи (в тому числі сільської) у другій половині ХХ ст. (Л. Березівська [2], Г. Іванюк [11, с. 271–279]).

Аналіз вищеназваної проблеми підтверджує відсутність історіографічного дослідження з питань малокомплектної школи в другій половині ХХ – початку ХХІ ст., що актуалізує дану розвідку.

Значне зацікавлення розвитком школи у другій половині ХХ ст. є беззаперечним. У контексті нашого дослідження ми аналізуватимемо найбільш дотичні до проблеми ролі малокомплектної школи України в історичному процесі. Друга половина ХХ ст. у напрямку розвитку української школи передбачала різні підходи у самій діяльності школи – авторитарний, колективістський, індивідуально-творчий, що зумовлювало і різні підґрунтя у вивченні питань діяльності школи, у тому числі й малокомплектної.

Дослідження методологічних та теоретико-практичних основ існування малокомплектної школи в освітньому середовищі другої половини ХХ ст. вимагало умовного поділу вивченої літератури на певні групи:

- по-перше, теоретико-методологічні праці з питань розвитку шкільної освіти, у тому числі й малокомплектної школи, досліджуваного періоду;
- по-друге, доробки науковців з проблем існування та діяльності малокомплектної школи України досліджуваного періоду;
- по-третє, праці, у тому числі архівні та статистичні матеріали, що безпосередньо стосуються навчально-виховної роботи в малокомплектній школі України.

Проаналізуємо кожну групу джерельної бази детальніше. Не ставлячи за мету детально вивчити весь масив праць із поданої тематики,

зупинимося на найбільш важливих для нашої роботи.

Щодо першої групи, то для відбору джерельної бази дослідження ми використали напрацювання Г. Іванюк. Зокрема, серед визначених нею підходів до відбору історіографічних джерел виділено: історіографічний, що визначає стан проблеми в історико-педагогічній науці; хронологічний – передбачає динаміку розвитку малокомплектної школи в вищезазначеному історичному періоді; соціокультурний – встановлення взаємозалежності малокомплектної школи із соціумом, культурою тощо; парадигмальний – зумовить цілісність у вивченні вищезазначеної проблеми; міжпарадигмальний – встановлює «багатовимірність взаємозв'язків сільської школи»; формаційний підхід – передбачає історико-педагогічний пошук шляхів розвитку вітчизняної школи за різних історичних періодів [11, с. 272].

Дослідження теоретико-методологічних основ розвитку шкільної освіти, у тому числі й малокомплектної школи, було актуальним у визначені раніше нами історичні етапи досліджуваного періоду.

Наголосимо на тому, що у радянський період виходило чимало праць міждисциплінарного характеру (зокрема історичного спрямування), які мали опосередковане значення для нашої роботи. Специфіка діяльності сільської малокомплектної школи була пов'язана з радянською ідеологічною машиною. Зокрема, проблеми розвитку сільської школи розглядались як важливий політичний компонент. Це мало стосунок і до праць історико-педагогічного спрямування. Наслідком такого ідеологічного тиску було те, що більшість монографій та наукових статей з проблем розвитку сільської школи, які з'явилися у 1960–1980-х рр., розглядали стан радянської освіти, навчально-виховний процес тільки з позитивного боку, а об'єктивний науковий аналіз здебільшого був відсутній (хоча зібраний фактичний матеріал не втратив своєї цінності).

Історико-демографічні аспекти існування українського села і школи вивчені в «Історії селянства Української РСР». Авторами у визначений вплив сільської школи, у тому числі малокомплектної, на загальнокультурний та економічний розвиток села. Тут проаналізована динаміка розвитку сільської школи, пріоритетні напрямки її розвитку в умовах малокомплектності [13, с. 515].

Доречними в контексті аналізу джерельної бази є фундаментальні дослідження науковців, зокрема «Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965 рр.)» [6], «Розвиток народної освіти в Україні за роки радянської влади» [7].

Чимало інформативної, методичної та науково-педагогічної інформації щодо діяльності малокомплектної школи досліджуваного періоду подано в періодиці. Зокрема, цінними є напрацювання, опубліковані у «Радянській школі», «Рідній школі», «Советской педагогике», «Початковій школі» та ін.

Як показує аналіз тогочасних джерел, розпочинаючи з другої половини 50-х рр. ХХ ст., відбувається в організації діяльності

малокомплектної школи поступовий перехід від політики авторитаризму (50–60-ті рр. ХХ ст.) до політики компромісу (80-ті рр. ХХ ст.) та поступової демократизації в роботі школи.

У досліджуваній період виходили праці, в яких трактувались спільні та відмінні ознаки міської та сільської школи, малокомплектних та повнокомплектних шкіл (М. Леонов [16], І. Ткаченко [33, с. 3] та ін.).

На початку ХХІ століття сільська малокомплектна (малочисельна) школа вивчалась О. Бідою, В. Мелешко, Н. Побірченко та ін. [4; 19; 24; 28].

У процесі вивчення джерельної бази нами здійснено аналіз дисертаційних досліджень з питань розвитку освіти і школи, які є дотичними до нашої роботи: самостійна роботи учнів у процесі вивчення дисциплін природничого циклу в малокомплектних школах Слобожанщини (О. Пінський) [23], діяльність сільських малокомплектних трудових шкіл України (друга половина ХХ ст.) (Н. Калініченко) [14], профільне навчання у сільській школі, у тому числі й малокомплектній (Н. Шиян) [33], розвиток творчих здібностей учнів в умовах сільських, у тому числі й малокомплектних шкіл (І. Волощук) [5], проблеми управління малокомплектними початковими школами різної структури, що функціонують у сільській місцевості (В. Мелешко) [5, с. 19], екологічне виховання у малокомплектній школі (Л. Стасюк) [31] та ін.

Щодо другої групи, доробки науковців з проблем існування та діяльності малокомплектної школи України досліджуваного періоду, то методологами малокомплектної школи вважаємо С. Чавдарова та В. Помагайбу [22; 25].

Зокрема, С. Чавдаров проаналізував проблеми організації самостійної роботи в об'єднаних класах. Науковець наголошував, що самостійній роботі «треба підпорядковувати і розподіл класів, і планування занять, і організацію та проведення уроків». Він обґрунтовував варіанти поєднання предметів для малокомплектних класів, виходив з того, що вчителеві легше вести урок з одного предмета, аніж з різних [22, с. 4].

Специфіка проведення різних етапів уроку в класах-комплектах детально аналізувалась на різноманітних наукових конференціях, форумах тощо. Наприклад, під час проведення Черкаської обласної конференції вчителів малокомплектних шкіл (січень 1957 р.) та у працях І. П. Тертичного, В. І. Помагайби, К. М. Карлаша (1961 р.) визначено: «Хоча вчитель працює одночасно з двома-чотирма класами, він зобов'язаний належно розв'язати провідні педагогічні завдання: зреалізувати вимоги навчальних програм і планів, провести екскурсії, виконати усі практичні роботи, щоб учні у повному обсязі засвоїли програмовий матеріал, здобули відповідні уміння і навички далі застосовувати їх у реальних життєвих ситуаціях» [20].

У 1958 році вийшло дослідження В. Помагайби «Робота вчителя в малокомплектних школах», у якому проаналізовано проблеми, з якими постійно стикалися вчителі в невеликих, здебільшого сільських,

малокомплектних школах. Одна з них полягала в тому, що навчальний план початкових класів складався з 11 предметів, серед яких українській та російській мові з каліграфією й арифметикою відводилося майже три чверті всього навчального часу. Решта годин розподілялася між іншими дисциплінами [25, с. 4].

Доречною у контексті історіографії є праця, яка підводила підсумки Педагогічних читань, що проводились АПН СРСР у 1956 в Москві. На читаннях організовувались секції учителів малокомплектних шкіл. Авторами розкриті специфіка, зміст та методичні аспекти діяльності малокомплектної школи на початку досліджуваного нами періоду [17].

У даному збірнику наголошується, що до малокомплектних шкіл відносять школи, де один учитель працює одночасно з чотирма класами (однокомплектні школи), чи два вчителі працюють з чотирма класами (двокомплектні) [17, с. 3].

Питання реформування малокомплектних шкіл розкрито у численних публікаціях 50–80-х рр. ХХ ст., зокрема у працях Є. Березняка [3].

Певні аспекти організації педагогічного процесу у малокомплектній школі, зокрема, різноманітність підходів до визначення місця і ролі малокомплектної школи в освітньому середовищі, зумовила нас до детального аналізу наукових джерел з проблем підготовки вчителя малокомплектної школи. Зокрема питаннями готовності вчителя в такого типу школах займалися в різні роки О. Межирицький, Л. Присяжнюк, О. Савченко та ін. [18; 27; 29].

Варті уваги напрацювання сучасних науковців з питань роботи малокомплектної школи: питаннями кадрового забезпечення школи на сучасному етапі займалась Н. В. Касярум [15]. Автор доводить, що «Навчальні програми ВНЗ (педагогічних вищих навчальних закладів і університетів) не передбачають підготовки фахівців для сільської малокомплектної школи, спрямовують діяльність вчителя на роботу з класом великої наповненості. Тому до сільської школи потрапляє вчитель, який спроможний врахувати її специфіку лише завдяки власному досвіду навчання в ній» [15, с. 155]. Цілком підтримуємо думку фахівця і хочемо наголосити, що робота у малочисельному класі зможе переорієнтувати учня і вчителя на суб'єкт-суб'єктні стосунки.

Перед сільським учителем як у досліджуваній період, так і на сучасному етапі стоїть мета – дати дітям якісну освіту, збудувати індивідуалізований освітній простір. Основні підходи до навчально-виховного процесу у малокомплектній школі на сучасному етапі розкриті О. Савченко, а саме показана різноманітність видів самостійної роботи учнів: застосування роздаткового матеріалу в умовах роботи малокомплектного класу, специфіка чергування самостійної роботи із роботою з учнями, показані обмежені можливості використання наочності, подано єдиний план, складений для всіх класів комплекту [29, с. 156–174.]

Питання, пов'язані з історією виникнення і функціонування малокомплектної школи детально вивчені Н. Побірченко. Вона акцентує увагу на вивченні самостійної роботи учнів, доводить що її виконання буде продуктивнішим на однотемних уроках. Поєднання в один комплект різновікових класів, на думку науковця, іде від старої російської школи і переслідує мету – вирівняти навантаження учителя [24, с.178].

Специфіку малокомплектної школи на сучасному етапі розглядає К. В. Ігнатенко. Вона наголошує, що «малокомплектність обумовлює низку проблем, які аналізують вчені на сучасному етапі розвитку школи: принципи створення класів-комплектів, складання розкладу занять, організації самостійної роботи на уроці та забезпечення належного матеріального стану, оптимальне поєднання методів і засобів навчання» [12, с. 154].

Вартим уваги є навчально-методичний посібник «Сільська малочисельна школа. У ньому розкриті теоретико-методичні аспекти до малокомплектної школи [15].

Щодо третьої підгрупи – архівні та статистичні матеріали, нами проаналізовано та вивчено чималий пласт архівних джерел з питань діяльності малокомплектної школи України в другій половині ХХ ст.: газетні статті, інформативні довідки, статистичні матеріали, закони, постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, Міністерства освіти УРСР, стенограми з'їздів, нарад; звіти, де обговорювалися стратегічні напрями розвитку школи (документи з фондів архівів): Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди: № 166 Народний комісаріат освіти УСРР (НКО) (1918–1941 рр.), Міністерство освіти УРСР (1946–1988 рр.), Міністерство народної освіти (1988–1992 рр.), Міністерство освіти України (1992–2000 рр.), описи, 3, 7, 9, 10, 15, 17, 18; Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонд № 1), Центральний комітет Комуністичної партії України (1917–1991 рр.), оп. 1. Матеріали з'їздів, конференцій, пленумів ЦК України (1917–1971 рр.), оп. 2. Матеріали з'їздів, пленумів, зборів партійного архіву, нарад і засідань ЦК (1972–1991 рр.); фонди Педагогічного музею України (м. Київ).

Джерела документальні: інструктивні листи, рішення, опубліковані в офіційних виданнях керівних органів освіти, а саме: «Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР» (1939–1961), «Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР» (1962–1988), «Інформаційний збірник наказів та інструкцій Міністерства народної освіти УРСР» (1989–1992), «Інформаційний збірник Міністерства народної освіти України» (1993–1997), «Інформаційний збірник Міністерства освіти України» (1998–1999), «Зібрання постанов уряду України» (1991–1996), «Збірник урядових нормативних актів України» (1997–1999), статистичні матеріали Міністерства освіти України (1993–2000), що сприяло з'ясуванню місця і ролі малокомплектної школи в на різних етапах розвитку освітнього процесу в УРСР та Україні.

Нами проаналізовані статистичні матеріали: звіти Міністерства освіти УРСР, Міністерства народної освіти УРСР; статистичні матеріали (збірки), звіти Міністерства освіти і науки України.

Зауважимо, що «радянська політична методологія передбачала» політику «рівності села і міста». Це актуалізувало питання існування та розвитку сільських малокомплектних шкіл. Зокрема, виходило багато статистичної літератури (В. Нікітенко) [21, с. 99].

У цьому контексті ми вивчили чимало методичних матеріалів з питань діяльності сільської малокомплектної школи України, зокрема опрацьовані архівні матеріали Обласних державних архівів Одеської, Харківської, Черкаської, Київської та ін. областей, праці вчителів Черкаської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської та ін. областей.

З метою з'ясування навчального забезпечення, а також методики викладання та навчання у малокомплектних школах досліджуваного періоду нами вивчені підручники, збірники дидактичних матеріалів для учнів малокомплектних шкіл.

Отже, масив джерельної бази з питань діяльності малокомплектної школи є дуже значним. Майже неможливо вивчити його всі аспекти. Все ж дослідження питань діяльності малокомплектної школи в історіографічному аспекті потребує окремого детального та систематичного аналізу. На сьогодні зрозумілим є той факт, що саме завдяки такому вивченню в історичному контексті джерельної бази дослідження можлива диференціація та індивідуалізація навчального процесу у сучасній малочисельній школі.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми, перспективним для нашого дослідження буде вивчення джерельної бази (архівних матеріалів, матеріалів обласних архівів тощо) щодо специфіки навчально-виховного процесу малокомплектної школи в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. В. Українська педагогічна думка у другій половині ХХ ст. // Олена Вікторівна Адаменко – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 703 с.
2. Березівська Л. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: [монографія] / Л. Д. Березівська; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Богданова, 2008. – 406 с.
3. Березняк Є. С. Школи робітничої селянської молоді на рівень зрослих вимог / Є. С. Березняк // Радянська школа. – 1958. – № 8. – С. 18–83.
4. Біда О. Підготовка студентів до організації самостійної роботи учнів малокомплектних шкіл / О. Біда, Л. Прокопенко // Формування у майбутніх учителів початкової школи навчально-методичних компетентностей // Наукові записки. Серія: Педагогіка. – 2009. – № 5. – С. 105–108
5. Волощук І. С. Педагогічні основи розвитку творчих здібностей молодших школярів в умовах сільської загальноосвітньої школи :

- авторeref. дис.... д-ра пед. наук / І. С. Волощук. – К., 1998. – 40 с.
6. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / Михайло Семенович Гриценко (ред С. А. Литвинова) – К. : Радянська школа, 1966. – 260 с.
 7. Гриценко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади / Микита Минович Гриценко – К. : Т-во поширення політичних наук. Знань в УРСР, 1957. – 132 с.
 8. Гупан Н. Українська історіографія історії педагогіки / Нестор Миколайович Гупан. – К. : АПН, 2002. – 223 с
 9. Золотухіна С. Т. Особливості використання джерельної бази в історико-педагогічних дослідженнях / С. Т. Золотухіна // Педагогічний дискурс. – 2013. – Випуск 15. – С. 271–279
 10. Іванюк Г. І Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (1958–2000 рр.) / Г. І. Іванюк. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 408 с.
 11. Іванюк Г.І. Підходи до відбору джерельної бази дослідження соціально-педагогічних засад розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50–90-ті рр. ХХ ст. // Г. І. Іванюк. Педагогічний дискурс – 2013 – Випуск 15. – С. 271–278.
 12. Ігнатенко К. В. Естетичне виховання молодших школярів у сільській малокомплектній школі (Літературний огляд) // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред кол. Н. С. Побірченко та інші: К. : Науковий світ, 2004. – Випуск 10. – С. 154–158
 13. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2 – 534 с.
 14. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ–ХХ століття : [моногр.] / Надія Андріївна Калініченко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 744 с.
 15. Касярум Н. В. Теоретико-методологічні засади забезпечення навчально-виховного процесу у сільській малокомплектній школі / Н. В. Касярум, В. М. Король, А. І. Кузьмінський, Л. І. Прокопенко; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 176 с. – укр. / Касярум. – С. 154.
 16. Леонов М. П. Влияние размещения общеобразовательных школ и их структуры на эффективность образования: автореф. дис. ... канд. Пед. Наук. / М. П. Леонов . – М., 1969. – 24 с.
 17. Малокомплектные школы из опыта работы учителей одноклассных и двухклассных школ. – Москва, 1956.
 18. Межирицький О. Я. До питання підготовки сільського вчителя малокомплектної школи // Олександр Якович Межирицький // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. – Луганськ, 2005. – Вип. 7 (87). – С. 218–229.
 19. Мелешко В. В. Управління малокомплектними початковими школами
-

- різної структури [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Мелешко Віра Василівна; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2002. – 22 с. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР: (1917–1967): монограф / А. Д. Бондар, О. Г. Дзеверін, Б. С. Кобзар (та ін.). – К. : Рад. Школа, 1967. – 482 с.
20. Никитенко В. В. Демографический анализ поколений // Владислав Владимирович Никитенко. – М. : Статистика, 1989. – 140 с.
 21. Організація і методи роботи вчителя з двома класами / За ред. С. Х. Чавдарова. – К. : Радянська школа, 1951. – 138 с.; На допомогу вчителю початкових класів // Упорядн. І. П. Тертичний, В. І. Помагайба, К. М. Карлаш. – К. : Радянська школа. – 1961. – 555 с.
 22. Помагайба В. І. Робота вчителя в малокомплектних школах / В. І. Помагайба. – К. : Рад. школа, 1958. – 122 с.
 23. Побірченко Н. С. Історичний аспект дослідження функціонування малокомплектної школи / Н. С. Побірченко. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред кол. Н. С. Побірченко та інші: К. : Науковий світ, 2004. – Випуск 10. – С. 177–180.
 24. Присяжнюк Л. А. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до організації колективних форм роботи учнів сільських малочисельних шкіл: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Присяжнюк Л. А. – Вінниця, 2009. – 21 с.
 25. Діяльність малокомплектної школи в Україні (друга половина ХХ – початок ХНІ ст.) / Любов Прокопів // Освітній простір України. Науковий журнал – 2014 р. – Випуск 4. – С. 33–38.
 26. Савченко О. Я. Організація навчального процесу в малокомплектній школі / О. Я. Савченко. – К. : Радянська школа, 1974. – 174 с.
 27. Сільська малочисельна школа : теоретико-методичний аспект : навч. посіб. для студ. ф-ту початкової освіти та вчителів початкових класів / Г. П. Волошина, П. М. Волошин, І. І. Демченко [та ін.] ; [за заг. ред. Н. С. Побірченко] МОН України, Уманський ДПУ ім. П. Тичини. – Умань : [ПП Жовтий О. О.], 2011. – 214, [1] с.
 28. Стасюк Л. П. Становлення і розвиток екологічного виховання молодших школярів у сільських малокомплектних школах Західної України (середина ХХ ст. – поч. ХНІ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Стасюк Людмила Павлівна ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2013. – 20 с.
 29. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : АПН. – 2003. – 68 с.
 30. Ткаченко І. Г. Школа селу / І. Г. Ткаченко // Кіровоградська правда. 1976. – № 84. – (10 квітн.). – с. 3.
 31. Шиян Н. І. Дидактичні засади профільного навчання у загальноосвітній школі сільської місцевості : автореф. дис.... д-ра пед. наук: 13.00.09 / Н. І. Шиян. – Х. : 2005 – 34 с.
-